योगपक्षनिक्षेपमर्हति इति चेन्नैवं बोधः ज्ञेयभूतक्षिप्ता-दारभ्याग्रे वृत्तिनिरोधश्च ज्ञेयत्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेका-पत्रिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसम्भवात् । एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति मन्यते । स च समाधिर्द्विविधः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदात् तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रसाधा-दिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स सम्प्रज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्ततया चित्तमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधि-नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं, भाव्यश्च द्विविधम् ईश्वरत्व-त्वानि च । तान्यपि द्विविधानि जड़ाजड़भेदात् जड़ानि प्रकृतिमहदहङ्कारादीनि चतुर्विंशतिः अजड़ः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनादाय पूर्वापरा-नुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसम्भेदेन च भावना प्रवर्त्तते स समाधिः सवितर्कः । यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्त्तते तद् सविचारः । यदा रजस्तमोवेधानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकात् सानन्दः । यदा रज-स्तमोवेधानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमात्रमवलम्ब्य या प्रवर्त्तते भावना तदा तस्यां सत्त्वस्य स्वभावाच्चितिसन्निधेरुद्रेकाच्च सत्त्वमात्रावशेषत्वेन भासितः सकाशिः । वितर्कविचारा-नन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः इति । सर्ववृत्तिनि-रोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधोयोग इत्युक्ते सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्त्वप्रधानायाः स-त्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्त-देतदार्षं क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोध योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अ-विद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । तत्राविद्येत्यत्र किमा-श्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमत्रिकं वर्त्तत इतिवत् उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थ-प्राधान्यं वा अमत्रिको देश इतिवत् तत्र न पूर्वः, पूर्व-पदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशा-दिकारणत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावा-पत्तेश्च । न द्वितीयः,कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्धेतुत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः "नञोऽन्यार्थानां बहुव्रीहिर्वा उत्तरपदलोपः" इति वृत्तिकारवचनाद्वाक्यारेण अविद्याभावा विद्या बह्वाः वा अविद्या सुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिहेतुत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्भवा-यास्तस्याः साक्षात्साक्षात्प्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अस्मितादीनां क्लेशाना-मविद्यानिदानत्वम् । "अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनु-विच्छिन्नोदाराणामिति" । तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्य-भावेनानभिव्यक्तिः, तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीक-रणं, विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः,उदारत्वं सह-कारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पति-मिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम् "प्रसुप्तास्तत्त्वज्ञानानां तनुदग्धाश्च योगिनाम् । विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्" इति इन्द्रवत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादु-भयपदार्थप्रधानत्वं नायुक्तम् । तस्मात् पञ्चतयेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं स्थीयेतेति चेत् तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्या-शब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह "नासमर्थार्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यत्राक्षणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति । वृद्धप्रयोगमन्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः । तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते" इति वाचस्पतिमिश्रैर-युक्तं "लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ उत्तरपदाभिधेयो-पमर्दकत्वं तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति" । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् "अनित्याशुचिदुः-खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति" । अतस्तिं-स्तद्वद्विपर्ययः इत्युक्तं भवति तद्यथा अनित्ये घ-टादौ नित्यत्वाभिमानः, अशुचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः । "स्नानाद्दोलादवष्टम्भाच्चित्रान्नाद्विषनादपि । कायमा-धेयशौचत्वात् पण्डिता अशुचिं विदुः" इति "परिणाम-तापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति" न्यायेन दुःखे सुखचन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम् "अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् । अविद्या तत्कृतो बन्ध-स्तस्याशे मोक्ष उच्यते" इति एवमियमविद्या चतुष्प्रकारा भवति । तत्रैतेऽविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्य-लक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्याविद्धेः । तथाचोक्तं भट्टाचार्यैः "सामान्यलक्षणं लक्ष्म्या विशेषस्यैव लक्ष-णम् । न ह्यन्यं केवलं वस्तुमतोऽन्यस्य न वाच्यता" इति तदपि न वाच्यमतस्तिं स्तद्वद्विरिति सामान्यलक्षणाभि-